

МАХМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “РОБИЙЪ УЛ-АБРОР” АСАРИ ҚЎЛЁЗМАСИ ВА УНИНГ ТОШКЕНТ НУСХАЛАРИ

ТЎРАЕВ ЛАЗИЗ

таянч докторант, ТДШИ

Аннотация. Ҳар бир миллатнинг маънавий меросига алломаларнинг қўлёзма-асарларида келтирилган панд-насиҳатлар, ўғитлар, шеърлар ва ҳикоятлар киради. Сўнгги йилларда ўрганилиши, тадқиқ қилиниши ва тарғиботи муҳим бўлган илмий ва маънавий меросга, қадимги қўлёзмаларга, асарларга қизиқиши ортиб бормоқда. Ўрта Осиёдаги IX — XII асрларга оид қўлёзмаларни излаб топиши, қарерда сақланиши, уларни тадқиқ қилиши, наир этиши бугунги куннинг долзарб масалаларидан биридир. Ислом мафкураси билан суғорилган, маданият гуллаб-яшнаган, турли соҳаларга аталган машҳур асарларнинг аксарияти айни шу даврга оид бўлиб, шулардан бири кўҳна Хоразм заминида тузилган аллома Махмуд Замахшарийнинг араб тилида ёзилган “Робийъ ул-аброр ва нусус ул-ахбор” (“Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори”) асари қўлёзма асаридир. Мазкур мақолада Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқиунослик институти ва Ўзбекистон Муслмонлар идораси кутубхонасидаги икки нусхаси тўғрисида маълумот берилади ва улар орасидаги фарқлар кўрсатилади. Қўлёзмалардаги мавжуд бобларнинг таркибий қисми юзасидан фарқи аниқланади. Мақолада “Робийъ ул-аброр ва нусус ул-ахбор” асарининг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Бу асар аллома Махмуд Замахшарийнинг бошқа асарларидан тубдан фарқ қилиб, жамиятдаги ҳам табиий, ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий, ҳам маънавий ҳодисаларни ўзида қамраб олган йирик асардир. Асарнинг яна бир жиҳати шуандаки, аллома мазкур асарни ўзидан олдин ўтган пайғамбарлар, саҳобалар ва замондоши бўлган обидлар, амирлар ва халифаларни айтган сўзларини жамлаган ҳолда тасниф этган.

Таянч сўз ва иборалар: қўлёзма, ренессанс Робийъ ул-аброр, Ал-Кашиоф, илмий мерос, фихрист, тасниф.

Аннотация. Каждая нация имеет научное и духовное наследие, включающее в себя наставление, назидание, стихи и рассказы, отраженные в рукописях. В последние годы растет интерес к научному и духовному наследию, древним рукописям и произведениям, которые важны для изучения, исследования и продвижения. Поиск, изучение и издание рукописей является одной из самых актуальных проблем сегодня, особенно рукописей, относящихся к IX–XII веками написанных на территории современной Центральной Азии. Многие из популярных произведений разных сфер, пропитанные исламской идеологией, были созданы в это же время. Одним из таких произведений является рукопись «Раби-уль-абрар и нусус-уль-ахбар» («Весна добрых людей и сообщения выражены») древнего хорезмского ученого Махмуда Замахшари. В статье приводятся сведения о двух экземплярах этой рукописи на арабском языке, хранящихся в фондах Института Востоковедения Академии наук Республики Узбекистан и Мусульманского управления Узбекистана а также рассматриваются их отличительные особенности. В статье также обсуждается важность работы «Раби-уль-абрар и нусус-уль-ахбара» на современном этапе этике. Она в корне отличается от других трудов ученого Махмуда Замахшари и представляет собой сборник работ, охватывающих все природные, социальные, политические и духовные события в обществе. Ещё одна особенность работы состоит в том, что ученый классифицировал её, суммируя слова пророков и его сподвижников, халифов, эмиров, монахов.

Опорные слова и выражения: рукопись, ренессанс, Раби-уль-абрар, Ал-Кашиаф, научное наследие, фихрист, классификация.

Abstract. Each nation has a scientific and spiritual heritage, including their exhortation, edification, verses and stories reflected in manuscripts. In recent years, there has been growing interest in scientific and spiritual heritage, ancient manuscripts and works that are important for study, research and

promotion. Finding, studying and publishing manuscripts is one of the most actual problems today, especially manuscripts dating back to the IXth-XIIth centuries, written on the territory of today's Central Asia. Many of the popular works of various fields saturated with Islamic ideology were created at the same time. One of these works is the manuscripts "Rabi-ul-abrar and nus-us-ul-ahbar" ("Spring of good people and expressed messages") by the ancient Khorezm scholar Mahmoud Zamakhshari. The article provides information and determination of the structural differences between the existing chapters of two copies of this manuscript in Arabic stored in the funds of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and the Muslim Administration of Uzbekistan. The article also discusses the importance of the work of Rabi-ul-abrar and nus-us-ul-ahbara at the present stage of ethics. This work is fundamentally different from other works of the scholar Mahmoud Zamakhshari and is a collection of works covering all natural, social, political and spiritual events in society. Another aspect of the work is that the scholar classified this work by summing up the words of the prophets and his associates, caliphs, emirs, monks and contemporaries.

Keywords and expressions: manuscript, renaissance, Rabi-ul-abrar, Al-Kashshaf, scientific heritage, index, classification.

Мақсад ва вазифалар: Бугунги кунда мамлакатимизда буюк аجدодлар, алломалар ва файласуфларнинг бой илмий-мероси, уларнинг асарларига бўлган қизиқиш, уларни тадқиқ қилиш ва кенг жамоатчиликка етказиш долзарб вазифалардан бири бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан 2017 йил 24 май куни "Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги¹ Қарорининг тасдиқланиши буюк алломаларимизнинг қадимий қўлёзма асарларини чуқур ўрганишга, дунёга танитишга ва уларни тадқиқ қилишга имконият эшикларини янада кенг очиб берди.

Буюк аجدодларимизнинг бой илмий ва маънавий мероси ҳисобланган қўлёзма асарларига бўлган қизиқишларини ошириш, қолаверса тарихдаги ўлмас ва ўчмас илмий меросни келажак авлодга етказиш, улар тўғрисида маълумот бериш, шунингдек уларни тадқиқ қилиш орқали илмий-маънавий меросимиз ривожига муносиб ҳисса қўшиш биз учун муҳим бўлган вазифалардан ҳисобланади.

Ушбу мақолада буюк ватандошимиз, дунёга машҳур олим Махмуд Замахшарийнинг "Робийъ ул-аброр ва нусус ул-ахбор" асарининг Тошкент қўлёзмалари юзасидан фикр юритилади.

Усуллар: Қўлёзмаларнинг ёзилган саналарини аниқлаш, атрибуция (асарнинг муаллифи, яратилиш вақти ва ўрнини аниқлаштириш), интерполяция (ҳошия ёзувлари), конъектура, нусхалар таснифини аниқлаш.

Натижалар ва мулоҳаза: Махмуд Замахшарий жаҳон тамаддунига муносиб қисса қўшиб, "Фахру Хоразм", "Жоруллоҳ", "Устоз ул-араб ва-л-ажам" каби таҳаллусларни олган. Буюк аллома келажак авлод учун бир нечта фан соҳаларига оид кўплаб асарлар, девонлар, тафсирлар ёзиб қолдирган. Ироқлик машҳур олим профессор Фозил Солиҳ ас-Самарийнинг Махмуд Замахшарий фаннинг турли соҳаларига оид эллик олтита² асарларини нома-ном санаб ўтган. Алломанинг Қуръон Каримнинг тафсирига, илоҳиётга, грамматикага, фалсафага, адабиётга, ахлоққа, географияга оид асарлари шулар жумласидандир.

¹ <http://lex.uz/docs/3211987>

² Fozil Solih As-Samariy *الدراسات النحوية واللغوية عند الزمخشري*, Bag'dod. 1971 yil. [Fazil Saleh Al-Samari. "الدراسات النحوية" - Baghdad. 1971.]

Ҳозирга қадар бир қанча ўзбек олимлари томонидан алломанинг ҳаёт ижодига, илмий меросига оид айниқса унинг тилшуносликка оид асарлари юзасидан докторлик ва номзодлик диссертациялари ҳимоя қилинган, бундан ташқари монографиялар, илмий мақолалар, рисолалар нашр эттирилган. Шу боис биз алломанинг ҳали тўлалигича ўрганилмаган, фақатгина умумий маълумот бериш билан қифояланган “Робийъ ул-аброр ва нусус ул-ахбор” асари ва унинг Тошкентдаги қўлёзмалари тўғрисида маълумот беришга ҳаракат қиламиз.

Мазкур асарнинг Тошкент қўлёзмаларидан ташқари хориж мамлакатларида ҳам сақланаётган нусхалари мавжуд бўлиб, улар Боғдод, Лейдин, Берлин, Истанбул, Париж, Лейпцик, Лондон, Манчестир, Машҳад, Ромбур каби шаҳарлар кутубхоналарида сақланади. Ўзбекистонда Бухоро нусхаси ҳам мавжуд бўлиб, у Абу Али Ибн Сино номидаги Бухоро вилояти Ахборот-кутубхона марказининг шарқ фондида сақланади.

“Робийъ ул-аброр” асарини ироқлик доктор Салим ан-Наъиймий томонидан 1976 йил Бағдодда танкидий нашрини тўлиқ тўрт жилдда чиқарган. Айни мазкур нашр бугунги кунда Халқаро Ислом Академияси манбалар хазинасида мавжуд¹. Асарни яна бир ливанлик олим Абдул Амир Муҳанна 1992 йили Байрутда танкидий нашрини тайёрлаган.

Бу асар ҳозирги шароитда ўрганилиши долзарб бўлган асарларидан бири ҳисобланади. Чунки асарда шиддат билан ўзгариб бораётган жамиятимиздаги барча соҳаларни қамраб олган ижтимоий, сиёсий, маънавий ва ахлоқий қарашлар баён қилинган. Махмуд Замахшарий ҳижрий 528 йил (милодий 1134) ўзининг машҳур “Ал-кашшоф ан ҳақоқиқ ат-танзил” *الكشاف عن حقائق التنزيل* асарини ёзиб тугаллагандан сўнг “Робийъ ул-аброр” асарини ёзади. Мазкур асарнинг тўлиқ номи “Робийъ ул-аброр ва нусус ул-ахбор” *ربيع الأبرار ونصوص الأخبار* (“Яхшилар баҳори ва хабарлар изҳори”) дир.

Асар таркибий жиҳатдан бешта қисмдан иборат. Биринчи қисм дастлабки ўн беш бобни ўз ичига олади. Иккинчи қисм эса ўн олтинчи бобдан ўттиз иккинчи бобгача, учинчи қисм ўттиз учинчи бобдан эллик саккинзинчи бобгача, тўртинчи қисм эллик тўққизинчи бобдан етмиш бешинчи бобгача ва сўнгги бешинчи қисм етмиш олтинчи бобдан тўқсон саккинзинчи бобгача бўлган бобларни ўз ичига олади. Асарда берилган ҳар бир боб алломанинг ўз замонасининг долзарб бўлган масалаларига бағишланади, жумладан дунёнинг яратилиши, табиат ҳодисалари, борлиқдаги мавжуд нарсалар, давлат бошқаруви, сиёсат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, охират каби хабарлар, ҳикоялар, ибратли ҳикматлар ўрин олган.

Асарнинг боблари тўғрисида турли олимлар томонидан ҳар хил маълумотлар берилган, баъзи олимлар 98 боб деса, баъзилари эса 92 бобдан иборатлигини таъкидлайдилар. Лекин сўнгги маълумотлар ва Тошкентдаги мавжуд қўлёзмаларни ўрганиш натижасида бу асар 98 бобдан иборат эканлиги аниқланди. Мазкур асарнинг Тошкент шаҳрида икки нусхаси мавжуд бўлиб, бири Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Асосий фондида 2384-инвентарь рақами² остида сақланади.

Қўлёзманинг инвентарь рақами қўлёзма муқовасининг тепасига ёпиштирилган. Бугунги кунда айни ушбу қўлёзма бир неча йиллардан буён сақланаётганлиги ҳамда аксарият варақларини қурт тешганлиги учун унинг устида таъмирлаш (реставрация) ишлари олиб

¹ Xalqaro Islom Akademiyasi manbalar xazinası. 180-I, 180-II, 180-III, 180-IV tartib raqami. [International Islamic Academy Treasury of Sources. 180-I, 180-II, 180-III, 180-IV serial number]

² Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamakhshariy. “ربيع الأبرار ونصوص الأخبار” Robiy’ ul-abror va nusush ul-axbor. Qo’lyozma. O’zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institute asosiy fondi. inventar № 2384. [Abul-Qasim Makhmud az-Zamakhshari. Rabī ‘ul-abrār va nusush ul-akhbor. Manuscript. The main fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan. inventory No. 2384]

борилмоқда. Мазкур нусха жами 371 ғарф (1b-371a, яъни 742 бет) дан иборат. Асар матни 25 сатрдан иборат бўлиб, тўқ сиёҳ рангда “насх” хатида ёзилган. Унинг ўлчови 28x18 сантиметрли ташкил этади. Қўлёзманинг муқоваси жигаррангли теридан ишланган. Мазкур асар аслида 98 бобдан иборат, лекин Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтидаги нусхадан бизгача фақат 77 бобигина етиб келган. Қўлёзма бошида котиб томонидан берилган феҳрист (мундарижа) мавжуд. Шундан сўнг асосий матн бошланади. “Робийъ ул-аброр” асарида ҳар бир бобга алоҳида ном берилган. Бу қўлёзманинг биринчи боби *الأوقات وذكر الدنيا والآخرة* “Вақтлар, дунё ва охираат ҳақида зикрлар” номи билан бошланиб, охириги етмиш еттинчи боби *والعلاء والطب، والدواء، والعيادة، ونحو* “Касаллик келтирувчилар, дардлар, ўсимликларнинг касалланиши (бузилиши), табиблар, даволар, шифохоналар ва ҳоказолар” номи билан тугаган.

Бу асар тўғрисида Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Шарқ қўлёзмалари тўпламининг II томида 1783 рақам¹ остида қисқача маълумотлар берилди. Унда айтилишича тарихда ўтган буюк шахсларнинг ижтимоий ҳаётда муҳим бўлган сўзлари, ўғитлари, насиҳатлари ёритилган бир тарихий дидактикага оид асар бўлиб, фақат 77 боби сақланганлиги таъкидланади. Тўпламда қўлёзма тўқ сиёҳрангда ҳинд ялтироқ қоғозида кўчирилганлиги, матнда фақат боблар ва ажратиб кўрсатилиш лозим бўлган сўзлар қизил рангли минералда (киноварь) ёзилганлиги, ибораларнинг бошланғич сўзлари таги чизилганлиги, қўлёзма хижрий 997 йил сафар ойи (1588 йилнинг декабрь ойи) да Ахмадобод ҳукмронлиги салтанатида кўчирилганлиги ва бошқалар тўғрисида маълумотлар берилган.

Қўлёзма феҳристида жумладан шундай маълумотлар мавжуд. Бу Робийъ ул-аброр китоби “Ал-Кашшоф” муаллифи бўлган имом, аллома, Хоразм фаҳри, ислом шайхи, Жоруллоҳ Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг асари ҳамда мазкур асар 81 бобдан иборат эканлиги тўғрисидаги битиклар мавжуд. Лекин Асосий фонддаги қўлёзмадаги асосий матн етмиш еттинчи *والعلاء والطب، والدواء، والعيادة، ونحو* “Касаллик келтирувчилар, дардлар, ўсимликларнинг касалланиши (бузилиши), табиблар, даволар, шифохоналар ва ҳоказолар” боби билан якунланган. Бу боб қўлёзманing 367 саҳифасида берилган.

“Робийъ ул-аброр”нинг яна бир нусхаси Ўзбекистон Муслмонлари идораси кутубхонасида 1490-инвентарь рақам² остида сақланади. Мазкур қўлёзманинг нусхаси бизгача тўлиқ ҳолда етиб келган. Яъни 1-боб *الأوقات وذكر الدنيا والآخرة* “Вақтлар, дунё ва охираат ҳақида эслатмалар” номи билан бошланиб, 98-боб *الحشرات والهوام ونحوها من دواب الأرض* “Ердаги ҳашаротлар, паррандалар ва бошқалар ҳақида” номли боб билан якунланган.

Бу нусха 402 ғарф (1b-402a, яъни 804 бет) дан иборат, бу нусха настаълик хатида, араб тилида ёзилган. Ўлчови 26x17 смни ташкил этади. Бу қўлёзманинг муқоваси қора рангли картондан ясалган. Қўлёзманинг биринчи бетида олти бўрчакли белги ичида 356 рақам

¹ O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining Sharq qo'lyozmalari to'plami. II tom. Akademik Aleksandr Aleksandrovich Semyonov tahriri ostida. 398-402 betlar. O'zbekiston SSR Fanlar Akademiyasining nasgriyoti. T.: 1954 yil. [Collection of Oriental Manuscripts of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. Volume II. Edited by Academician Alexander Alexandrovich Semyonov. Pages 398-402. Publishing house of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR. T.: 1954.]

² Abu-l-Qosim Mahmud az-Zamakhshariy. “ربيع الأبرار ونصوص الأخبار” Robiy' ul-abror va nusus ul-axbor. Qo'lyozma. O'zbekiston Musulmonlari idorasi. inventar № 1490. [Abul-Qasim Makhmud az-Zamakhshari. Rabī 'ul-abrār va nusus ul-akhbor. Manuscript. Muslim Office of Uzbekistan. inventory No. 1490.]

билан ربيع الابرار Робийъ ул-аброр деб кўрсатилган ва унинг тагида араб тилида “Бу китоб Ал-Кашшоф соҳиби аллома Махмуд Замахшарийнинг асарларидандир, номи Робийъ ул-аброр” деб ёзилган. Мазкур қўлёзманинг иккинчи бетида ҳам шу маънодаги жумлалар бўлиб, эски туркий тилда лекин араб ёзувида “Бу китоб аллома Махмуд Замахшарий Кашшоф тафсирини этган зотни асарларидан биридур, исми Робийъ ул-абрордир” деган маълумотлар берилган. Бу маълумотлардан кейин Котиб Чалабийнинг «Кашфу-з-зунун ʻан асомий ал-кутуб вал-фунун» номли машҳур қомусий асарининг (Ро) бўлимидан (832-833 бетлар) баъзи маълумотлар келтирилади. Унда ҳижрий 538 йилда вафот этган Махмуд Замахшарийнинг 92 бобдан иборат “Робийъ ул-аброр ва нусус ул-ахбор” асари ва бу асарнинг ўз муқаддимасида Махмуд Замахшарий “Ал-Кашшоф” асаридан (ҳижрий 528) кейин ёзганлиги ва Қуръон Каримнинг тафсирига бағишланган “Ал-Кашшоф” ни ўқиган ўқувчиларнинг чарчаган қалбларига ором беришда, ўз фикрларини баён қила олишларида, инсонлар ҳаётдан зерикканларида ёки чарчаганларида уларга ҳаётга бўлган қизиқишларини ортишида, инсонларнинг маънавиятини оширишда айна шу асарда берилган ҳикматлар муҳим ўрин эгаллаши ҳақида маълумот берилади. Шундан сўнг асарда асосий боблар ва матнлар кетади.

Мазкур қўлёзмада ҳам Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтидаги сингари боб номлари ва сўзлар орасидаги боғланишлар барчаси қизил сиёҳда ажратилган ҳолда кўчирилган. Асар матни 22 сатрдан иборат. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, қўлёзма бошида Кашфуз-зуннунда берилиши бўйича тўқсон икки боб дейилсада, қўлёзamani ўзида қолган олти боб ҳам мавжуд ва асар الحشرات والهوام ونحوها من دواب الأرض “Ердаги ҳашаротлар, паррандалар ва бошқалар ҳақида” номли тўқсон саккизинчи боб билан якунланган.

Шундай қилиб турли мавзуларни ўз ичига олган, тўқсон саккиз бобдан иборат мазкур асарда аллома Махмуд Замахшарий аввал ҳар бир мавзуга Расулуллоҳ (с.а.в) нинг ҳадисларини, сўнг саҳобаларнинг сўзларини, кейин тобеъинлар ҳамда араб ва форслардан бўлган обидлар, зоҳидлар, ҳудожўйлар, донишмандларнинг ҳикматли гапларини ва шу маънода бўлса шоирларнинг шеърларини келтирган эди. Шунингдек, Бани Исроил қавмидан чиққан набийларнинг ва уларга эргашганларнинг сўзларини ҳам келтирган. Бундан ташқари арабларнинг тарихи, уларнинг подшоҳлари, халифалари, амирлари, бошликлари, муғаннийлари ва шоирлари билан боғлиқ хабарлар ва ҳикоялар ҳам учрайди. Бу сараланган хабарлар ва ҳикояларда инсонларнинг яхши хулқли, тарбияли ва маърифатли бўлишлари ҳақида сўз юритилади.

Хулоса: Изланиш жараёнида биз олимнинг Тошкентдаги икки қўлёзмасидан бирида асарнинг 77 боби мавжудлиги ва иккинчисида мукаммал қисмида 98 боб мавжуд эканлигини аниқладик. Бу асар Махмуд Замахшарийнинг бошқа асарларидан фарқи шундаки, муаллиф бу асарни ўзи ёзган эмас, балки ўзидан олдин ўтган шахсларнинг ва замондошларининг сўзларини жамлаган ҳолда тасниф этиб, бир асар кўринишига олиб келган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш жоизки, аллома Махмуд Замахшарийнинг “Робийъ ул аброр ва нусус ул-ахбор” асари олимнинг улкан илмий меросида ўзига хос ўрин тутиши билан бирга ундаги кўтарилган мавзулар, келтирилган хабарлар, фикр-мулоҳазалар ҳозирги кунда инсоният олдида турган маънавий-маърифий бўшлиқларни тўлдириш, такомиллаштиришга ҳам хизмат қилади.

